

ТӨЛЕНОВА Зирабүбі Маймаққызы,
Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және
этнология аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к.,
доцент

**АКАДЕМИК М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ
ТАРИХИ-ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ЖАНРДЫ ДАМУЫҒА
ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

«Ғалымның Отандық тарих ғылымы саласындағы сіңірген еңбегі мен артында қалған мол мұрасы, шығармалары халықтың игілігі мен қазынасы болып қала береді».

Н. Назарбаев

Академик Манаш Қабашұлының ғылыми мұрасы мен оның маңызы, жалпы ғалымның отандық тарих ғылымын дамытудағы рөлі мен орны туралы жиі қарастырамыз. Себебі академик М. Қозыбаев өзінің саналы ғұмырындағы 53 жылдық еңбек жолының 40 жылын ғылым жолына арнады да, өзі тандап алған тарих ғылымын дамытуға еңбек етті. Бастапқыда ғылымдағы ізденістерін өлкетану, Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне қосқан үлесін зерделеуден бастаған М. Қозыбаев біртіндеп ғылыми зерттеу аясын кеңейтіп, қазақ халқының шығу тегінен бастап, оның өркениеттегі орны, ХХ ғ. қасіретті тағдыры туралы тұтас, кешенді де маңызды, мазмұны терең тұжырымдар жасады. Сонымен қатар екі қоғамдық кезеңде өмір сүріп, тарих ғылымының дамуы мен жаңа ауыспалы кезеңнің талаптарына сай жазылған зерттеулерінде қазақ халқының тілі, ділі, діні, мәдениетінің өзекті мәселелері қаралып, кешегі кеңестік қоғамдағы жалпылама бірегейлендіру жүйесін бұзып, қазақ халқының өзіндік, ұлттық болмысын айшықтауда да академик М. Қозыбаев тарихшылардың көшбастаушы ғана емес, өз ғылыми шығармашылығымен де ерекшеленді.

ХХ ғасырдың соңғы он жылдықтарындағы республикадағы қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал ететін қоғамтанушылардың алдыңғы қатарына шыққан ғалым-қайраткердің жоғары деңгейге көтерілуіне соғыс және бейбітшілік, өлкені социалистік түрде модернизациялау, Отан тарихын әлеуметтік-экономикалық формациялар мен өркениеттік талғам мен талап негізінде, аға буын тарихшылардың еңбектеріне сүйеніп, жаңа деректеме көздерін пайдалана отырып зерделеу, қазақ халқының шығу тегі, қазақ мемлекеттігі, үш жарым ғасырға созылып, Ұлы Отан соғысына ұласқан қазақ-жоңғар қарама-қарсылығы, ұлтымыздың 260 жыл Ресей империясының, Кеңестік Ресейдің қоластындағы отарлы ел болған болмысының тарихын жүйелі түрде саралап, ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, Отантану ғылымын жаңа сатыға көтерді.

Біздің бүгінгі тарқатар ойымыздың басты мақсаты осынау отандық тарихтың әрқилы проблемаларына арналған шығармаларының жазылу ерекшелігі және көпшілік қауымның қызығушылығын тудыру қасиеті неде деген сауалға жауап іздеу. Ең алдымен, академик Манаш Қозыбаев еңбектерінің мазмұнының тереңдігі мен ондағы жасалынған тұжырымдардың құндылығында болса, екіншіден барлық еңбектерінің академиялық деңгейде және публицистикалық, яғни ғылыми-көсемсөздік жанрда жазылуында.

Ата-мен әже қамқорлығында тәрбиеленіп халық ауыз әдебиеті мен оның жауһар құндылықтарына мейілінше қанып өскен М. Қозыбаевтың болмысынан «Атаға қарап ұл өсер» деген халық мәтелінің шынайы өмірден алынғандығын байқаймыз. Қиын-қыстау кезеңде ата мен әкенің ел тірлігіне араласқан белсенділігінен сабақ ала отырып, ол өзінің ұйымдастыру қабілетін шыңдады, әже әлдіі мен ауыл ақсақалдарының ауызекі әңгімесін ыждаһатты тындап өскендіктен, бала күнінен өлең-жырға құмарлығы ғылыми шығармашылығында академиялық, ғылыми-көсемсөздік ізденістерін кеңейтті.

Оған жарқын мысал ретінде, мыңжылдықтың соңғы жиырма жылында Одақтас Республикалардағы этникалық бұлқынысқа, серпіліске толы тұста ұлт зиялылары кеңестік патриотизм идеясынан өтіп, ұлттық намысқа негізделген ізденістер жасай бастан тұста жазылған еңбектерін айта аламыз. Олардың көшбасында ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басында жазылған «Жауды шаптым ту байлап» атты қазақ халқының басынан кешкен ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы, олардың кезеңдері, ел бастаған хандар мен сөз ұстаған көсемдер, қол бастаған батырлардың ерлігі жайлы жазылған еңбегі тұр. Ғылыми-көркемсөзбен, яғни публицистикалық тұрғыда жазылған бұл жинаққа енген мақалаларда ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздік жолында бір сәткеде өшпеген, күрес жолында жылдан жылға өткірленіп өрши түскен ұлттық сана мен болмыс, ұлттық рух пен намыс, бабаларымыздың дабылды да дауылды жылдардағы азаттық жолында шыңдалған ерлігі мен қайсарлығы, олардың бойындағы ұлтжандылық қасиеттерін тартымды жеткізген еңбектерінің ғылыми деректілігінің молдығымен қатар оқырманға ой тастар ұтымдылығы да жеткілікті. Кітаптың атауының өзі «ә» дегеннен-ақ тарих қойнауына жетелейді. Оның кіріспе ретінде берілген «Жауды шаптым ту байлап» атты мақаладағы «Тереңнен ойлап, тебірене толғансаң – халқымыздың барша тарихы осы тәуелсіздік үшін, елдік үшін, халықтың бас бостандығы үшін күрес» деген жолдардан қай тақырыпқа қалам тартар болсаң да тереңге бойлау қажеттілігін ескертеді [1, 3-б.].

Академик М. Қозыбаевтың осы кезеңде жарық көрген басылымдары қазақ халқының тарихына терең бойлап, қатаң идеологияға бағынған ресми ғылымдағы Орталықтың ықпалындағы тарих шеңберінен ғана емес қалыпты ғылыми тілде жазылу талабынан да шыға бастады. Сөзіміз дәлелді болу үшін, аталған жинақтағы «Абылай дәуірі» атты мақаланың жазылу стиліне көңіл бөлейікші. Тарихи-көсемсөздік шеберліктің шынайы үлгісін танытатын: «Абылай дәуірі – жүз мың тұлпарлардың тұяқтары ошақтай ойып қалдырған жорық жолдары. Ол Бұқар, Үмбетей сияқты жыраулардың

«Аттан», «Аруақ», «Ел болсайшы қайран қазақ» деген айбынды үндері. «Ақтабан шұбырындыны» басынан өткізген ұлы әжелеріміздің жоқтаулары, халық аңыздары мен жырлары, адам қаны жосып аққан сай-салалар, киелі Ұлытау, қайғылы қаратау, дабылды Аңырақай, ежелгі қасиетті Түркістан, күдіретті Көкшетау, қаһарлы Қалмаққырған – Абылай дәуірінің куәгерлері» деген бір сөйлемге халқымыздың ғасырлық тарихын бейнелі түрде сыйғызып бере алған шеберлігі қандай! [1, 28-б.]

Кітаптағы «Дала данасы Бұқар жырау», «Ел ебенек емес, ер – кебенек емес», «Ел тірегі – Шақшақ Жәнібек», «Жыр күдіреті (Махамбет туралы сыр)» және т.б. мақалалары тарихшы ғалымның жан-жақты энциклопедиялық білім иесі екендігін танытады.

Академик М. Қозыбаевтың шығармашылығындағы тағы бір ерекшелік – ұлтжандылық пен ұлттық мүдде жолында қызмет етудегі азаматтық бейнесінің өз еңбектерінде айқын сезілуі. Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында жазылған еңбектерінде тарихшы-ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері ретінде М.Қ. Қозыбаев қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің орнығуына, мемлекеттілік идеологиясының, Қазақстан Республикасының этнотерриториялық тұтас-тығының нығаюына үнемі назар аудара отырып, жас ұрпақ бойына адамгершілік пен ізгіліктің нұрын себуде халық ауыз әдебиеті мен ақын-жырау, би-шешендердің даналық сөздерін жиі пайдаланатын. Мұны М.Қ. Қозыбаевтың еңбектерінің кез-келгенінен айқын көруге болады. Сондай-ақ бұған «История и современность» (1991); «Ақтаңдақтар ақиқаты». Оқу құралы. (1992); «Тарих зердесі» (т.І, ІІ,1998); «Қазақстан на рубеже веков: размышления и поиски» (2 кітап); «Өркениет және ұлт». (2001), т.б. монографиялары мен «Жұлдызым менің» атты кітабындағы ғылыми, ғылыми-публицистикалық мақалалары мен мерзімді басылым беттерінде жарияланған Қазақстан тарихнамасына қосқан қомақты үлес және Отан тарихы ғылымының жаңа белестегі даму деңгейін көрсететін жарияланымдары айқын дәлел.

Академик М.Қ. Қозыбаев еңбектерінің негізгі мазмұны жалпыұлттық татулық пен Қазақстан халықтарының бірлігін нығайтуға, өскелең ұрпаққа рухани және патриоттық тәрбие беруге, елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалын көтеруге арналған реформалар мен бағдармаларды жүзеге асыруға бағытталғандығымен құнды

Академиктің осындай ғылыми-көсемсөз бағытында жазылған 2 кітаптан тұратын «Тарих зердесі» атты монографиялық еңбегінде тек қана ұлт тарихының келелі мәселелері ғана емес, тәуелсіздік тұғырын бекемдеу жылдарындағы еліміздің қоғамдық-саяси өмірінің өзекті проблемалары кеңінен қарастырылады. Бұл еңбектің де ұтымдылығының бір қыры - ұлт тарихынан, ұлт зиялылары мен жер, ел туралы өткір де ұтымды ой айтқан М. Қозыбаевтың өзін ғалым, тарихшы, публицист ретінде көпшілікке мойындата алуы дер едім. Ғалым осы монографиясына енген мақалаларында қоғамдық құбылыстар, олардың ағымы мен қайшылығын, халыққа тигізген зардабын, әсіресе, тәуелсіздіктің бастауындағы республикадағы экономикалық, әлеуметтік реформалардың болашағы мен көлеңкелі тұстарын, жаңа үрдіске

бейімделе алмаған зиялы қауым, сондай-ақ осы аумалы-төкпелі тұста малы мен кәсібінен айырылған қазақ ауылының ауыр халі, ғылым мен білімнің мүшкіл жағдайы туралы және оның осы бағытпен кете берер болса рухани азғындықтың пайда болып, өрістеуіне әкелетіндігін кез-келген қоғам мүшесінің санасына сіңіру үшін публицистикалық жанрда жазды. Өзінің осындай өткір тілде жазылған еңбектері арқылы ұлт тарихын түгендеген көрнекті тарихшы, ұлт ұлағатының жаршысы, өз ұстанымы бар белсенді қоғам қайраткері ретінде танылды. Сондықтанда, академик М. Қозыбаевтың шығармашылығы туралы сөз қозғағанда оның қайраткерлігі мен қатар публицист екендігіне де көңіл бөлеміз [2].

Академик М. Қозыбаевтың болмысы мен бойында тума дарындылық пен білімділік, парасаттылық пен адамгершілік секілді қасиеттердің тамаша жарасымдылығы мол еді. Қаншама биік мінберлерден ұлт тарихының өзекті мәселелері туралы сөйлегенде ойының ұшқырлығымен, жазғанда қаламының қарымды жүйріктілігімен, сөз алғанда тілінің орамдылығымен кез-келген тыңдаушысын еріксіз баурап алатын. Оның шығармашылық лабораториясына тереңірек бойлаған сайын, ғалымның ең көп көтерген мәселесі – өркениет және ұлт туралы, ел мен жер мәселелері болғанындығын байқаймыз. Сондықтан М. Қозыбаев «Ұлт болмысы», «Ұлт намысы», «Ұлт тілі», «Ұлттық мәдениет», «Ұлттың рухы», «Ұлтжандылық» сияқты мемлекет кұруда ең қажетті де қасиеттер ұғымдарды ұлттық мүдде тұрғысынан түсіндірудің жолдарын қарастырған. Академик қазақ өркениетінің қайнарына – Далалық өркениеттің өрісін саралай отырып құнды тұжырымдар жасау да көркемсөздің мәйегін пайдаланады [3].

Осылармен қатар ұлттық сананы және оның жасампаздарын – билер мен шешендерді, хан мен батырды, ақын мен жырауды ұлықтауды жоғары мәртебе санады. Сондықтан болар «Қалай болғанда да қазақ халқының ұлттық санасының қайнар басында халқымыздың үш кемеңгер билері Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би тұрғаны хақ. Сөз жоқ, бұл арада бір дәуір ішінде олардың өкшесін басқан, даналығы тасқан, шешендігі асқан, бір өзі дала академиясы болған, өзі би, өзі жырау, өзі дипломат, өзі мемлекет қайраткері, замана данасы, қазақ мемлекетін бүкіл еуразиялық биігіне көтеруге үлкен үлес қосқан Бұқар жырауды да еске ала кеткен жөн. Мұқтар Әуезов айтып кеткендей, «тыныштық заманда қиюы қашып, арасы ашылған қарындасты табыстырып, қысылшаң заманда сасқан елге жол табатын, бет нұсқайтын, кемеңгер, көрегені болған» билер мен жыраулар қазақ тарихында легион десе де болады. Мен осы арада ақындық пен жыраулық, тапқырлық пен шешендік, ерлік пен елдік дала перзентінің төл қасиеттері екенін баса айтқым келеді», - деп ағынан жарылады [4].

Өз ұлтының адал ұлы ретінде, тарихшы-ғалым ретінде, қайраткер ретінде де танылған академик Манаш Қозыбаев тәуелсіздік жолында күресе отырып, ғасырлап барып қол жеткізген киелі тәуелсіздігімізді қорғайтын да, тұғырының биік болуын қамтамасыз ететін де халқымыздың ұлттық намысы мен ұлттық рухы деп насихаттап өтті. Сондықтанда М. Қозыбаевты өз шығармашылық ғұмырында ұлттық намыс пен рухтың жаршысы ғана емес,

өнегелі өмірінде оның үлгісін өз ісімен танытқан, ғылыми еңбектерімен әйгілеген намысы да, рухы да өр тұлға болғандығын мақтан етеміз.

Ғалымның көркемсөздің иесі болғандығын ақын, мемлекет және қоғам қайраткері Кәкімбек Салықов: «Тарихи еңбектерін қарасақ, солардың ішінде Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Қожаберген жырауларды керемет біледі де, солардан сусындап, соларды жалғастырғандай сөйлейді. Ақындығын көрсетіп, ұйқасқа да шауып кетеді» деп бағалайды [5]. Тарихшы-ғалым М. Қозыбаевтың ақындығы «Жұлдызым менің» атты естеліктеріндегі өлең топтамаларынан көпшілікке белгілі [6].

Ойымызды академик К.Сағадиевтің: «Публицистиканың бастауы, оның жалынды болуы шешендік, көсемсөздік шеберлікпен байланысты екені баршамызға мәлім. Көсемсөздік шеберліктің негізінде туған публицистика қай кезеңде болса да ойынды тербетіп, санаңды өткірлейтін, ұрпақтан ұрпаққа жететін бағасы жоқ мұра. Сондықтан да сонау ықылым заманнан бері Демосфен мен Цицеронның, олардан кейінгі Вольтер, Руссо, Дидроның, өз ұлтымыздың даналары Бұхар жыраудың, Ахмет Байтұсынов пен Әлихан Бөкейхановтың ұтымды да өткір, сыры терең нақыл сөздері баршамыздың ортақ мұрамыз болып келе жатқан жоқ па. Бүгінгі заманда Ғабит Мүсіреповтің, Зейнолла Қабдоловтың, Әбіш Кекілбайұлының, Манаш Қабашұлының көсемсөздің майталман шеберлері екендігіне ешкім шек келтірмейді. Сондықтан да олардың еңбегі тек қана біздің емес, келешек ұрпақтың құрметіне де әбден лайық» деген пайымдауымен қорытындылауды жөн көрдік [7].

1. Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
2. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. 1, 2-кітап. Алматы: Ғылым, 1999. -344 б.; -280 б.
3. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт / Құрастырған. З.М. Төленова. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. -369 б.
4. Қозыбаев М.Қ. Ежелден бірлікті аңсаған // Егемен Қазақстан. – 1993. - 19 маусым
5. Салықов К. // http://kaztrk.kz/kaz/news/kultura/Manash_Kozibaev_ulttik_tarihti_kajta_zhangirtushi.html
6. Қозыбаев М. Қ. Жұлдызым менің / Құрастырған: З.Төленова. - Алматы: Арыс, 2001. - 240 б.
7. Сағадиев К. Ұлт ұлағатының жаршысы // Егемен Қазақстан. – 2011. – 1 қараша